

Desiderius Erasmus: vernieuwde zeggingskracht in de 21e eeuw

Vijf eeuwen na zijn leven is Erasmus nog steeds een inspiratiebron voor velen, ook voor sociaal-liberalen. Als verdediger van de vrijheid, met een optimistisch mensbeeld, die ervan overtuigd is dat een objectief hoogste levenswijze niet bestaat.

door Jeroen Bouterse

Het is zelden een goed idee om een voormoderne denker voor je eigen ideologische karretje te spannen. Hoe sympathiek de maatschappijvisie van Erasmus van Rotterdam ons soms ook in de oren mag klinken, en hoezeer het later aan hem en zijn geestverwanten toegekende etiket van 'humanisme' er ook toe mag uitlokken hem als een bondgenoot te zien: die maatschappijvisie kan natuurlijk nooit werkelijk de toets van zelfs de conservatieve 21e-eeuwer doorstaan, laat staan die van de progressieve voorhoede. Net als je driftig aan het knikken bent wanneer Erasmus tekeer gaat tegen lijfstraffen, laat hij zich ontvallen wat hij eigenlijk denkt over vrouwen die lesgeven, of gunt hij zich een sneer naar de Joden.

Erasmus was geen sociaal-liberaal – hij kende de term niet, en als hij die gekend zou hebben, zou hij veel van de waarden en doelen die het begrip inkleuren zuchtend of lachend hebben verworpen. In het bijzonder die waarden die we nu 'humanistisch' zouden noemen, als we daaronder seculier of secularistisch verstaan. Voor hem was het christendom, waren christelijke deugd en de christelijke gemeenschap het hoofddoel.

Maar in dat religieuze doel lagen sociale, ethische, esthetische en existentiële doelen besloten; ook als die zich niet van de religie en de tijd laten losweken, zijn ze nog steeds vertaalbaar, en hebben ze nog steeds zeggingskracht – en hebben ze misschien in het eerste kwart van onze eeuw weer vernieuwde zeggingskracht gekregen.

Natuur en onderwijs

Zeggingskracht was precies waar het Erasmus om te doen was. Voor hem was taal het beeld van de menselijke geest, zoals het Woord het beeld was van God de Vader. Het vermogen te denken en dat denken uit te drukken in woorden was het hoogste dat de mens bezat.

Zijn doorleefde opvattingen over onderwijs staan in dit verband: de mens kan, als hij naar de rede leeft, zo iets moois worden, maar vanzelf gaat dat niet, en het is een dure plicht om die potentie niet te verkwanselen. Zoals moeders fysiek voor hun kinderen zorgen, moeten ouders – vooral vaders, zo suggereert de tegenstelling – zo vroeg mogelijk beginnen zorg te dragen voor de geest van hun kroost. Want die misvormen is eindeloos veel erger dan het lichaam, en het kwaad is zo geschied – kinderen imiteren gemakkelijker het slechte dan het goede, en leren het slechte moeilijker af.

Dat komt, zegt Erasmus er dan plechtig bij, door de zondeval – het kwaad zit sinds Adam in de mens ingebakken. Maar dat pessimistische mensbeeld gaat bij Erasmus niet heel diep; dat wil zeggen, precies diep genoeg om zijn vertrouwen te stutten dat de mens door goed onderwijs en door filosofie *beter* kan worden – de natuur is sterk, zegt hij, maar onderwijs is sterker. En ook die natuur is in wezen goed: de menselijke aard is niet iets om te onderdrukken, maar om tot zijn recht te laten komen. Mensen zijn, zoals Erasmus in Paulus' brieven leest, "geroepen tot vrijheid", en het ergste dat er kan gebeuren is dat mensen door onderdrukking niet alleen fysiek, maar ook mentaal gebroken worden, en slaafs van geest worden.

Om dit te voorkomen, moeten mensen niet alleen vrij blijven van lichamelijke mishandeling, maar moet ook recht worden gedaan aan verschillen in individuele aanleg of belangstelling: de een is van nature nu eenmaal beter in wiskunde en de ander in theologie. Erasmus ondersteunt dit met het voorbeeld van een bekende van hem die gedwongen was om rechten te studeren, terwijl hij het vreselijk vond. Erasmus spoorde hem aan er maar het beste van te maken, maar de arme jongen riep uit dat hij, steeds wanneer

hij aan de studie moest, zich voelde alsof hem een zwaard door zijn hart werd gestoken. Zo iemand, concludeert Erasmus, moet je niet *invita Minerva* dwingen – tegen de wil van de wijsheidsgodin in.

Kloosters en huwelijken

Mensen zijn verschillend en dat is oké. Het best getuigen daarvan de *Colloquia*: korte, luchtige samspraken tussen (meestal) fictieve figuren. Een meisje dat tegen de wil van haar ouders het klooster in wil, wordt bijvoorbeeld door een vriend voorgelaten dat er niet maar één manier is om religieus te zijn – en dat ze misschien nu, in haar ouderlijk huis, wel meer vrijheid heeft om religieus te zijn dan ze in het klooster zou hebben.

De argumenten die de jongen machteloos naar het meisje toeslingert – ze zal voet bij stuk houden en er in een vervolgdialoog haar spijt over betuigen – zijn natuurlijk doordrenkt van de bijtende kritiek op het kloosterleven die Erasmus’ handelsmerk is; meermaals suggereert hij dat de kuisheid van het meisje thuis veiliger is dan bij de nonnen, omdat er onder die nonnen “meer te vinden zijn die Sappho’s gedrag overnemen dan haar talent”. ■

Maar onder die spot, die uiteraard ook bloedserius is, zit Erasmus’ diepere intuïtie: dat het kloosterleven niet de hoogste levenswijze is, omdat er geen objectief hoogste levenswijze is. God dienen als monnik is een manier van leven, die voor de een wel en voor de ander niet is weggelegd. Dat individualisme is wezenlijk aan Erasmus’ mensbeeld: mensen moeten zich niet laten knechten, maar moeten vrij zijn en blijven om hun eigen pad te bewandelen.

Niet alle manieren van leven zijn natuurlijk acceptabel – een dialoog tussen een prostituee en een voor-malige klant (tot inkeer gekomen dankzij Erasmus’ bijbelvertaling!) kan alleen eindigen in haar bekeering. Maar ook daar duwt het meisje terug tegen de pogingen van de jongen om haar de les te lezen. Het gesprekje wordt niettemin afgeraffeld met de verzekering van het meisje dat ze die wereld subiet uit gaat. Erasmus weet wat goed is voor mensen, en durft hen zonder terughoudendheid de les te lezen.

In een dialoog tussen twee vrouwen van wie een, pasgetrouwd, in open oorlog is met haar man,

blijkt die les er op neer te komen dat de vrouw (Xanthippe, genoemd naar de vrouw uit een ander notoir ongelukkig huwelijk) zich blijmoedig zal moeten schikken in alle tekortkomingen en grillen van haar man, en hem enkel met zachte hand kan aanmoedigen zich te verbeteren. Maar Erasmus is vergevend tegenover zijn karakters: hij begrijpt best dat Xanthippe het somber inziet, dat ze haar man blijft vervloeken, en dat ze liever zou scheiden – maar dat is nu eenmaal geen optie, laat hij de andere vrouw in het gesprek zeggen.

Dat is in Erasmus’ tijd een juridisch en theologisch feit, en Erasmus is er hier niet op uit een instituut omver te schrijven. Maar hij is mild en humaan tegen iedereen voor wie dat instituut niet werkt. Net als bij het kloosterleven bestrijdt hij het leed dat aan het huwelijk verbonden kan zijn niet door mensen nogmaals de norm voor te houden of door sociale revolutie te prediken, maar door emancipatie: hij wil dat mensen bezonnen keuzes maken. Dat geldt voor jongens – zoals de zestienjarige Gaspar, een voorbeeldig vrome jongen die in een ander gesprek tegen Erasmus zegt dat hij voor zijn 28e geen priester of monnik zal worden – maar onverkort ook voor meisjes.

Erasmus is geen feminist, en appelleert met enige regelmaat aan conventionele gender-associaties – het is bijvoorbeeld heel kwalijk om je zoon aan een krankzinnige, machtswellustige onderwijzer met syfilis bloot te stellen, maar *nog* belachelijker om hem door een *vrouw* te laten leren lezen en schrijven. Maar meestal wint zijn hart het van die conventies, en gaat het hem aan dat hart wanneer meisjes, vooral getalenteerde meisjes, zich roekeloos in iets storten waar ze niet meer uit kunnen ontsnappen.

Wijsheid en dwaasheid

Erasmus zelf bindt zich wel aan het priesterambt, maar gebruikt dat vooral om zo veel mogelijk vrijheid tot studeren te krijgen. Hij behoudt een ironische afstand tot de zaken waar hij over schrijft – hij staat, zoals Huizinga het zegt, “tegenover de wereld als een teruggetrokkenene”. ■ Die ironische houding komt natuurlijk volop tot haar recht in *Lof der Zotheid*. Het is een grenzeloos ambigu werk, waarin onmisbare aspecten van het menselijk leven – tot de christelijke religie zelf aan toe – door de

‘In een tijd van polarisatie, verbittering en partijstrijd doet Erasmus een dappere roep om eenheid en vrede’

dwaasheid worden geprezen naast en tussen al die sociale kwaden waar Erasmus normaliter ook al de spot mee drijft. Het hele leven drijft op dwaasheid, en dat pleit voor de dwaasheid – zegt althans de dwaasheid.

Evengoed als Erasmus’ voortdurende optreden als “prediker der rede” ■ kunnen we deze paradoxale lofzang op de dwaasheid ook lezen in de context van Erasmus’ pogingen de mens vrij te maken: de *Lof* is tegelijkertijd een satirische ontmaskering van instituties die haar gevangen houden, én een pleidooi voor het recht op spel – niet alleen het spel van de scherts, maar het spel van het leven in zijn geheel. Jazeker, Erasmus wil mensen bewust maken en emanciperen; maar hij zal niet van ze eisen dat ze zich losrukken uit de komedie, dat het toneelstuk “iets anders dan een toneelstuk is”. ■ Een wijs man accepteert de beperkingen van zijn tijd, en laat zo als een dwaas de dwaasheid toe.

Erasmus maakt steeds weer ruimte voor tolerantie en diversiteit, en daarin lijkt hij te verschillen van Luther – met wie hij verder ook zo veel gemeen heeft, en die overigens ook graag mag spelen met het contrast tussen wijsheid en dwaasheid. Tegen

wil en dank ziet Erasmus zich uiteindelijk genoodzaakt de degens te kruisen met de revolutionaire hervormer, en kiest hij ervoor de vraag naar de vrijheid aan de orde te stellen.

Vrijheid en eenheid

Verdediger van de vrijheid wordt Erasmus nu dus ook in theoretische zin, als hij tegen Luther de menselijke vrije wil stut met het gezag van de bijbel, de kerkvaders en de filosofie – en met het pragmatische argument dat mensen in hun eigen vrijheid moeten geloven om verantwoordelijke en vrome christenen te kunnen zijn. Luthers antwoord op dat Erasmiaanse pragmatisme is er een van onverholven minachting: hier raakt Erasmus ineens het wezen van de Reformatie, en dat laat zich niet voor een beetje moralisme verkopen. Het gaat me, buldert Luther, om een noodzakelijke, eeuwige kwestie die verdedigd moet worden al zou de hele wereld eraan ten onder gaan.

Zoveel ideologische zuiverheid, zo’n absolute en compromisloze keuze, is Erasmus vreemd. In een tijd van polarisatie, verbittering en partijstrijd doet Erasmus een dappere roep om eenheid en vrede – eenheid en vrede die niet pas mogen volgen op het verslaan van tegenstanders, maar die beginnen bij tolerantie. De planeten bewegen niet allemaal hetzelfde, laat Erasmus de Vrede zeggen in de klaagzang die hij voor haar schrijft; maar ze botsen toch nooit.

Erasmus wijdt zijn leven aan de vraag hoe het beste in mensen naar boven gebracht kan worden. Zijn antwoorden hebben de vier tussenliggende eeuwen soms opmerkelijk goed doorstaan; en ook waar ze dat niet hebben, mogen we inspiratie putten uit Erasmus’ combinatie van wereldwijsheid en optimisme, scherpte en zachtmoedigheid, ernst en vrolijkheid. Zijn dat sociaal-liberale deugden? Laten we hopen dat ze breder zijn.

Jeroen Bouterse is gepromoveerd in de wijsbegeerte. Hij werkt als wiskundeleraar in het middelbaar onderwijs.

■ Jan & Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving I* (1977), p. 91.

■ Erasmus, *Lof der Zotheid*, h. 29 (vert. Harm-Jan van Dam, 2001).

■ Erasmus, *Virgo misógamos*: “plures inveniuntur, quae mores aemulentur Sapphus, quam quae referant ingenium.”

■ J. Huizinga, *Erasmus* (10e druk: Ad. Donker) p. 140.